

πρωί μοσχοβολᾷ ἀνθισμένη κουκιά, πικραγκουριά, φτέρη με τὸν σπόρο της, φύλλο ἄγνωστό μου, κάτω ὄψη» / Πουλιά: τσαλαπετεινός, τρυγόνια, «ψόφια μελισίτσα καὶ μιὰ ζωντανή», «Ἡ κουκουβαγίτσα μου. Πάτμος 1981»⁵⁸.

---

58. In my beginning is my end, γράφει ὁ ποιητής. Τὰ πρόχειρα σχεδιάσματα, οἱ ἀπεικονίσεις τῆς φύσης, ὡς ἐνασχολήσεις τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ζωῆς της, φέρνουν στὸν νοῦ τὸ ξεκίνημα, τὴ γεωπονικὴ περίοδο τῆς ζωῆς της. Τετράδια με σχέδια φυτολογίας, ἀνθρωπολογίας, ἀνατομίας, παραδόσεις μαθημάτων στὰ ἀγγλικά ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς φοιτητικῆς ζωῆς της, τότε ποὺ ὑπέγραφε (συντετμημένα) Elli Dimitriu, φυλάσσονται σὲ ἄλλες ἀρχειακὲς συλλογές.

ΕΛΛΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: ΑΠΟ ΤΑ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΑ

ΚΕΙΜΕΝΟ ΠΡΩΤΟ

*Σημείωμα οίκογενειακό**

Γεννήθηκα στη Σμύρνη καθώς κι οί γονεῖς μου. Σημειώνω ἔδῳ μερικά οίκογενειακά καὶ ἄλλα γιὰ τὸ ΚΜΣ.

Οίκογενειακά

Ὁ παππούς ἀπ' τὸν πατέρα, ΗΛΙΑΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ἦταν ἀπ' τὴ Σάμο, ἀπ' τὸ Νέο Καρλόβασι. Στὰ 183.. πὺ ἀποκλείστηκε ἡ Σάμο ἀπ' τὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ κράτος κι ἔγινε ἀνταλλαγὴ μὲ τὴν Εὐβοία, πολλοὶ Σαμιῶτες μετοικήσανε οίκογενειακῶς ἐκεῖ. Ἀλλὰ γυρῖσανε πάλι ἐπὶ Ἡγεμονίας. Ὁ παππούς μου σὲ ἡλικία μικρὴ πῆγε στὴ Σμύρνη γιὰ ἐμπόριο. Ἐκεῖ παντρέφτηκε τὴν Εὐτέρπη Περδικίδου. Μείνανε ὑπήκοοι Ἕλληνες. (Γι' αὐτὸ καὶ πῆραν ἀποζημίωση μόνο γιὰ τὴν ἀκίνητη περιουσία, δηλαδὴ τὴ γῆ, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ὅχι ὅπως οἱ ραγιαδες.) Κι ὁ πατέρας ἦταν δημότης Χαλκίδας ὡς τὸ 1920.

Ὁ παππούς ἔκανε ὑφασματοεμπόριο καθὼς καὶ τ' ἀδελφία του, εἰσαγωγὲς ἀπ' τὴν Ἀγγλία. Στὴ Σάμο εἶχαμε καὶ προπάππο πρᾶματεφτή. Ἐνας ἀδελφὸς τοῦ παπποῦ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀγγλία στὸ Μάντσε-

---

* Τὸ κείμενο συντάχθηκε κατὰ παραγγελία τοῦ Ὀκτάβιου καὶ τῆς Μέλπως Μερλιέ. Δὲν φέρει χρονολογικὴ ἔνδειξη ἀλλὰ μᾶλλον τοποθετεῖται στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Κρατήσαμε καὶ ἔδῳ τὴν ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου.

στερ, όπου υπήρχε ή φέρμα τους ως τόν τελευταίο πόλεμο.

Καθώς κι οί άλλοι εύποροι άστοί, είχαν αποκτήσει κι οί δικοί μας σπίτια για κατοικία και για εισόδημα. Καθώς και καταστήματα. "Ένα σπίτι ένός θείου μου σώθηκε άπ' τήν πυρκαϊά του 22 και είναι ως τώρα Έλληνικό Προξενείο, στην προκυμαία τής Σμύρνης.

Ο πατέρας μου δέν έγινε έμπορος αλλά τραπεζιτικός στην πρώτη Έλληνική Τράπεζα τής Σμύρνης, δηλαδή τήν Τράπεζα Άθηνών, κοντά στην Άγία Φωτεινή.

Άπ' τή μητέρα του πατέρα μου, Εύτερπη, τó γένος ΠΕΡΔΙΚΙΔΗ, βαστούσανε άπ' τήν Άμοργό. Ήταν έγκατεστημένοι στη Σμύρνη τρεις γενεές. Έχομε κάτι φωτογραφίες -DAGUERREOTYPE- τó γέρο και τή γυναίκα του, φοροϋνε σαρίκι, τσουμπέ και γούνες. Ήτανε μεγαλέμποροι, δέρματα και τέτοια. Η επόμενη γενεά, ó θεϊος Τιβέριος, αδελφός τής νενές Εύτερπης, είχε κι εργοστάσιο, βυρσοδεψείο. Ο γέρος τής φωτογραφίας ήτανε τής «Φιλικής Έταιρίας». Οπως μου είπε μιá θεία μου, από παράδοση προφορική, τó σύνθημα τών Φιλικών ήτανε «πάρε τó κερí και φέξε», για νά συνεδριάσουνε. Είχανε στέκει τήν εκκλησία του Άη Δημήτρη. Ένας κλάδος τής οικογένειας Περδικίδη μετανάστεψε στη Ρουμανία.

Ο παππούς άπ' τή μητέρα μου, ΑΡΙΣΤΟΜΕΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΙΣ, βαστούσε άπ' τó Μελένικο τής Μακεδονίας. Ένας πρόγονός του βρέθηκε στην Κύπρο έπειτα στην Αίγυπτο επί Χεδίβη κι από κεί στη Σμύρνη. Ο ίδιος ó παππούς ήταν δικηγόρος, είχε κάνει σπουδές στη Γαλλία, ήταν για τήν εποχή του προοδευτικός. Τόν ρωτούσανε άν τ' όνομα ΛΑΣΚΑΡΙΣ έχει ρίζα βυζαντινή κι έλεγε πώς μάλλον συγγενεύει με τούς λασκάρ -LASCARS- τούς τολμηρούς Ίνδους ναυτικούς. Ήταν και όρειβάτης, δύσκολο πράμα τότε για χριστιανό νά γυρίζει στις έρημιές, χωρίς συνοδεία. Πέθανε σε ήλικία 52 χρονών και άφισε 8 παιδιά.

Η γυναίκα του, πάλι, και μητέρα τής μητέρας μου ήταν ΑΘΗΝΟΓΕΝΗ, ó πατέρας της και προπάπος μου βαστούσε άπ' τή Σπάρτη. Η γιαγιά μου είχε 4 αδελφούς, όλοι τους άνεκατωμένοι στα Κοινοτικά τής Σμύρνης, άπ' τούς ιδρυτές του «Όμηρείου». Άπ' τούς θείους αυτούς τής μητέρας μου και μεγαλοθείους μου δύο είχανε χτήματα στο έσωτερικό, στον πλούσιο κάμπο τής Μαγνησιās που τόν πότιζε ó Πακτωλός ποτα-

μός. Ἀλλὰ οἱ Τούρκοι ἐκεῖ δὲν ἦτανε βολικοί, δὲν κατοικήσανε ποτὲ στὸ χτήμα τους οἱ Ἀθηνογέννηδες, τὰ καλλιεργοῦσαν οἱ ντόπιοι ἀγρότες, ὀλόκληρα χωριὰ πέφτουνε μέσα στὸ τσιφλίκι –καὶ βέβαια ὅ,τι θέλανε αὐτοὶ κι οἱ ἐπιστάτες, καὶ μᾶλλον οἱ ἐπιστάτες– ἔμενε στὸ μερίδιο τοῦ ἀλλόθρησκου κι ἀόρατου ἰδιοκτήτη. Τὰ χτήματα τοῦτα ἦτανε πρώτη ἀφορμὴ νὰ σπουδάσω κι ἐγὼ γεωπονία. Μὲ τὴ σύντομη κατοχὴ τῆς Μικρασίας ἀπ' τοὺς Ἕλληνας εἶχα κάποιον τέτοιο σχέδιο νὰ πάω νὰ ζήσω ἐκεῖ. Πρὶν τελειώσω τὸν πρῶτον χρόνο τῆς σπουδῆς μου χάθηκε ἡ Μικρασία ὀλόκληρη.

Τέλος ἡ μητέρα τῆς γιαγιᾶς μου αὐτῆς, δηλαδὴ προγιαγιᾶ μου ἀπ' τὴ μητέρα μου, ἦταν τὸ γένος ΛΑΤΡΗ. Αὐτοὶ βαστούσανε ἀπ' τὴν Κρήτη, ἀπὸ ρίζα βενετσιάνικη, ἔτσι λέγανε οἱ γεροντώτεροι, γι' αὐτὸ ἦτανε καὶ ξανθοί. Καὶ ἦρθαν στὴ Σμύρνη ὅταν ἡ Κρήτη ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων (17...). Ἕνας Ἰκέσιος Λάτρης ὑπηρέτησε γραμματικὸς τοῦ Μιαούλη. Αὐτὸς ἦτανε πρῶτος θεῖος τῆς γιαγιᾶς μου ἀπ' τὴ μητέρα της καὶ πέθανε στὴ Σμύρνη στὰ 18... Καὶ στὰ γερατιά του ἀσχολήθηκε μὲ τὰ Γράμματα, δημοσίευε ἄρθρα στὶς ἐλληνικὲς ἐφημερίδες τῆς Σμύρνης μὲ τὸ ψευδώνυμο Δειναγόρας. Τὸν ἐνδιαφέρανε τὰ τοπωνύμια, ἔκανε διαφορὲς ἐρευνες γιὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ρίζα κάθε τοποθεσίας καὶ ὀνομασίας γνωστῆς.

Παρένθεση

Ἀπ' τὰ σπίτια μας δὲν ἔμεινε τίποτα, ἦτανε ὅλα στὰ καμένα. Μόνο, καθὼς εἶπα καὶ πρὶν, τὸ σπίτι τοῦ θεῖου μου Ἀλέκου Παπαδημητρίου στὴν προκυμαία εἶναι ὡς τώρα Ἑλληνικὸ Προξενεῖο. Αὐτὸς δὲν ἔχασε οὔτε κὰν ροῦχα. Μιὰ γούνα τῆς θείας μου βρέθηκε σ' ἓνα μπαούλο καὶ τῆς τὴν στείλανε κι αὐτὴ, 10 χρόνια μετὰ τὴν καταστροφὴ.

Στὰ 1941 στὸν πόλεμον βρέθηκα πάλι στὴ Σμύρνη. Εἶχα ἔρθει ἀπ' τὴν Αἴγυπτον, μέσον ξηρᾶς, διασχίσαμε ὅλη τὴ Μικρασία μὲ τὸ τραῖνον, ἀξέχαστο θέαμα. Στὴν Αἴγυπτον ἐξάλλου βρέθηκα πρόσφυγας, ἔφυγα μ' ἓνα φορτηγὸ ἀπ' τὰ τελευταῖα, σὲ τρεῖς ὥρες μέσα πάρθηκε ἡ ἀπόφαση μὲ τὴν ἰδέαν πὼς θὰ συνεχιστῇ ὁ ἀγώνας κι ἔξω ἀπ' τὴν Ἑλλάδα. Ὅπως συνεχίστηκε, ἀλλὰ μὲ στρατηγικὴ ποὺ πολεμοῦσε τοὺς Ἕλληνες δημοκράτες καὶ ἀντι-

φασίστες, απ' τους «Συμμάχους» Άγγλους στη Μέση Ανατολή και μέσα στην Ελλάδα και οργανωμένη κατά τρόπο που να χτυπηθῆ, όσο ἦτανε δυνατόν, ὁ λαός. Ὅμως αὐτὸ εἶναι μεγάλο κεφάλαιο.

Στὴ Σμύρνη μ' ἔστειλε μιὰν Ἐπιτροπὴ πού εἶχε γίνει στὸ Κάιρο γιὰ περίθαλψη προσφύγων, φτάνανε καίκια πλήθος απ' τὴ δουλομένη Ελλάδα κυρίως απ' τ' ἀντικρυνὰ νησιὰ Σάμο καὶ Χίο. Καὶ στὴν Τουρκία ὑπῆρχανε μυστικὲς ὑπηρεσίες ἑλληνικὲς καὶ ἀγγλικὲς, μὲ ἀνοχὴ τῶν Τούρκων ξεδιαλέγανε τοὺς ἄντρες, τοὺς προωθοῦσανε γιὰ τὶς Ἑλληνικὲς ταξιαρχίες στὴ Συρία καὶ Παλαιστίνη. Κι ἄλλες ὑπηρεσίες τούρκικες συνεργαστήκανε μεθοδικὰ σχεδὸν ἀνοιχτὰ καὶ πάλι ἄλλες ὑπουλα κι ἄλλες ἀντίθετα. Καὶ μερικοὶ δικοὶ μας καὶ ξένοι φροντίζανε νὰ σώσουνε κόσμο, ἄλλοι κάνανε μὲ τοὺς πρόσφυγες ἐμπόριο. Μερικοὶ πράκτορες ἐξυπηρετοῦσανε καὶ Ἄγγλους καὶ συνάμα τοὺς Γερμανοὺς. Λίγοι ἐξυπηρετοῦσανε τὴν Ἀντίσταση καὶ τὸ ΕΑΜ, κι ἄλλοι τὸ ὑπονομεύανε. Κάποιο καίκι ἔφτασε απ' τὴ Χίο στὸ Κουσάντασι μὲ ἀξιωματικοὺς δημοκράτες, τὸ γυιὸ τοῦ Παπούλα κι ἄλλους, τὸν καιρὸ πού ἤμουν ἐκεῖ. Ὅμως οἱ Τούρκοι παρακινημένοι απ' τοὺς Ἄγγλους καὶ τοὺς Ἑλληνας βασιλόφρονες συνδέσμους, τὸ γυρίσανε πίσω, κινδυνέψανε οἱ ἀξιωματικοὶ νὰ πέσουνε στὰ χέρια τῶν Γερμανῶν, ὥσπου νὰ βροῦνε ἄλλο μέσον ἢ ἄλλο λιμανάκι τῆς Τουρκίας. Ἄλλοτε πάλι βαστοῦσανε τ' ἀρσενικὰ γιὰ τὸ στρατὸ καὶ στέλνανε πίσω τὰ γυναικόπαιδα. Πάλι ὅταν ἤμουνα στὴ Σμύρνη ἔφτασε στ' Ἀγιασουλοῦκ ἓνα καίκι, πήρανε τοὺς ἄντρες θέλανε νὰ στείλουνε πίσω τὰ παιδιὰ καὶ τὶς γυναῖκες, αὐτὲς νὰ πέφτουνε στὴ θάλασσα, κολυμπώντας νὰ βγοῦνε ὄξω, δέσανε λοιπὸν οἱ Τούρκοι πάνω στὸ κατάστρωμα γυναῖκες καὶ παιδιὰ, νὰ τοὺς στείλουνε δεμένους πίσω καὶ κόψανε τὶς πρυμάτσες απ' τὴ στεριά γιὰ νὰ τοὺς διώξουνε. Ὅμως ὁ Τούρκος καπετάνιος λυπήθηκε, τὸν κατατρεγμὸ τους καὶ τὴν ἄλλη νύχτα τοὺς ξεφόρτωσε πιὸ Νότια. Τόσο ἦτανε μπερδεμένες καὶ ἀντίθετες οἱ διαταγὲς καὶ οἱ διαθέσεις, Τούρκοι, Ἑλληνας, Σύμμαχοι κι οἱ ἐχθροὶ πολλὲς φορές, μὲ χίλια νήματα μπλεγμένοι. Κι ὅλα βέβαια τὰ πληρώνει ὁ ἀπλὸς ἄνθρωπος. Ὁ ἴδιος ὁ Ἑλληνας Πρόξενος στὴ Σμύρνη, λίγους μῆνες μετὰ τὸ ταξεῖδι μου, αὐτοκτόνησε, ἦτανε ἄλλης ἐποχῆς, ἄκακος ἄνθρωπος δὲν καταλάβαινε ὅτι ἔβλεπε τέτοιο ἀκατανόητο καὶ κακὸ μπλέξιμο, τοῦ χτύπησε σὰν τρέλλα. Κι ὁ ἀγέραςτος ὡς σήμερα τέως Ὑπουργὸς Περικλῆς Ἀργυρόπουλος ἦτανε

πρῶτος στὶς μηχανορραφίες αὐτές, ἔφτασε στὴ Σμύρνη ἐπίσημα κι ἀνεπίσημα καὶ μοῦπε κατὰ πρόσωπο νὰ φροντίσω κι ἐγὼ κι ἡ Ἐπιτροπὴ μας νὰ στέλνομε πίσω τοὺς «ἄχρηστους». Ἀλλὰ δὲν ἔχουνε τέλος τέτοιες περιπέτειες ποὺ ζήσαμε, πάει κανεὶς νὰ θυμηθῆ ἀπλὰ καὶ ὀμαλὰ πράματα μὰ ὁ νοῦς μπλέκεται στὰ φοβερὰ ποὺ μᾶς τριγυρίζουνε σὰν ἀγκαθωτὰ σύρματα τῆς μνήμης.

Τέλος, ἡ διαμονὴ ἐκείνη στὴν Τουρκία στάθηκε δύσκολη. Μέσα στὶς δυσκολίες αὐτές, πῆγα μιὰ μέρα στὸ Προξενεῖο μας, δὲν παρατήρησα τὸ χτίριο, εἶπα τὸνομά μου στὴν πόρτα, μὲ ρωτᾷ ὁ Τοῦρκος θυρωρὸς μὲ σπασμένα ἑλληνικὰ «τοῦ Στέλιου κόρη;» «ναί», εἶπα, μηχανικὰ σὰ νὰ ἦταν σχετικὸ μὲ τὸ διαβατήριό μου. Ἀλλὰ καὶ μὲ κάποια δυσπιστία, ἐπειδὴ τὸ διαβατήριό δὲν ἔπρεπε νὰ δείχνει πῶς γεννήθηκα στὴ Σμύρνη, ἔγραφε Ἀθήνα, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἱ πολλὲς ἐρωτήσεις δὲ συμφέρανε. Αὐτὸς ὅμως μόλις τᾶκουσε, ἀνοίγει καλὰ τὴν πόρτα πιάνει τὰ δύο μου χέρια, μὲ τραβᾷ μέσα, μοῦ καταφιλᾷ τὰ χέρια καὶ πιάνει μιὰ ταραγμένη κουβέντα γιὰ κάσες καὶ χαλιὰ κι ἀσημιά ποὺ ἦταν φυλαγμένα στὰ ὑπόγεια, πῶς τὰ σήκωσε, πῶς καήκανε κλπ. Κι ὅλα μὲ δάκρυα. Τὸ περιστατικὸ βέβαια δὲν ἔχει συνέχεια. Ξαναπῆγα μιὰ-δύο φορές, κάθε φορὰ ἔκλαιγε τὰ πράματά μας ὁ Χασάν, ὅμως μὲ τὴν καινούργια συμφορὰ τῆς πατρίδας καὶ μὲ τὴ δυσπιστία ποὺ μᾶς εἶχε κυριέψει, καλὰ-καλὰ δὲν τὸν πρόσεχα. Τώρα θυμοῦμαι κι ἀπορῶ, μὲ κάποια θλίψη γιὰ τὸ πῶς συνταυτίζουνε οἱ ἀπλοῖκοι ἄνθρωποι, ὅ,τι ἐθνικότητα καὶ νᾶναι, τὸ συμφέρον τῶν ἀφεντικῶν καὶ τὸ δικό τους, ἀκόμα καὶ τὸ φιλότιμό τους χωρὶς σχεδὸν καμιὰ ἰδιοτέλεια.

Μέσα στὸ Προξενεῖο αὐτὸ ἄλλη μιὰ μέρα, ἔγινε λειτουργία, ὅταν φτάσανε στὰ Βουρλὰ πέντε ἀνώτεροι ἀξιωματικοὶ καὶ τοὺς προωθήσανε στὴ Σμύρνη. Ὅπου τότε ὑπῆρχε παπὰς ὀρθόδοξος, χωρὶς ράσα καὶ μὲ λίγο γενάκι, μὲ ἄδεια τῶν Τούρκων ἱεουργοῦσε σ' ἓνα καμαράκι τοῦ Προξενείου, τὸ εἶχε παρεκκλήσι, ἄλλη ἐκκλησία δὲν ἀφίνανε οἱ Τοῦρκοι νὰ λειτουργηθῆ. Ἐκεῖ ψέλνανε καὶ τοὺς μετρημένους ὀρθοδόξους νεκρούς, δὲν τοὺς φέρνανε ὅμως, ἀλλοῦ ὁ νεκρὸς, ἀλλοῦ ὁ ψαλμὸς του. Τέλος ἦτανε πολὺ σπαραχτικὴ καὶ καταφρονεμένη τελετὴ αὐτή, ὁ παπὰς ντυμένος μᾶλλον σὰ φραγκόπαπας, φαίνεται τόχε πιὸ ἐπικίνδυ-

να τάμφια τὰ σωστά κι ἦταν φερμένος ἀπ' τὴ Γαλλία. Σὰν ὄνειρο θυμήθηκα τὸ ἴδιο τὸ καμαράκι ἀπ' τὴν ἐποχὴ ποὺ ἤμουν 3-5 χρονῶν, γεμᾶτο παιχνίδια τοῦ ἐξαδέλφου καὶ γλυκὰ καὶ μαξιλάρια, πολὺ ἄλλο-πρόσαλλη ἐνθύμιση μέσα στὸ σημερινὸ κατατρεγμό. Καὶ κλάψαμε ὅλοι. Κι οἱ ἀξωματικοὶ χωρὶς τὰ γαλόνια καὶ τὰστρα, ἄσπροι καὶ δακρυσμένοι πρόσφυγες κι αὐτοί.

Σχέσεις μὲ Τούρκους

Ἡ ζωὴ τῶν ἀστῶν Χριστιανῶν δὲν εἶχε στὴ Σμύρνη, καμιὰ σχέση με τὴ ζωὴ τῶν Τούρκων. Οἱ συνοικίες ὀλωσδιόλου ξεχωριστές. Στὸ ἐμπόριο βέβαια εἶχαν συναλλαγές ἀλλὰ οἱ κοινωνικὲς ἐπαφές σπάνιες. Τὰ χωριὰ κι ἡ ἐργατικὴ τάξη διατηροῦσαν περισσότερὴ ἐπαφὴ μὲ Τούρκους γειτόνους, πελάτες κλπ. χωρὶς αὐστηρὴ προκατάληψη. Ἐξάλλου εἶχαν περισσότερα κοινὰ συμφέροντα μάλιστα ὅσοι καλλιεργοῦσαν τὴν ἴδια γῆ. Προσωπικά, ἀπ' τὴ νηπιακὴ σχεδὸν ἡλικία μου θυμοῦμαι τοὺς Τούρκους πλανώδιους πωλητάδες ποὺ περνοῦσαν στὸ δρόμο μας. Ἐνας πουλοῦσε γαλατερά: «Βούτουρα καϊμάκι, τυρίεε». Ἄλλος πουλοῦσε ξύλα καὶ δαδί: «Ξυλάα, νταντίεε, καλὸ νταντίεε». Ἴσως εἶναι ἀπ' τοὺς πρώτους ἤχους ποὺ γράφτηκαν στὸ μυαλό μου καὶ μένουνε καθαροί, μία σύντομη καὶ ἄρτια μελωδία ὁ καθένας. Κάποιος πουλοῦσε «Κάστανα καβουνέ καβουνέ» δηλαδὴ «καίουνε». Ἄλλος πουλοῦσε χόρτα, μὰ αὐτὸν τὸν λέγανε Βούλγαρο. Μαναβικὰ καὶ φροῦτα πουλοῦσαν, οἱ δικοὶ μας, ἀπ' τὰ κοντινὰ γεωργικὰ χωριὰ Μπουτζαλῆδες, Κουκλουτζαλῆδες μὲ μαντῆλες κίτρινες στὸ κεφάλι καὶ βράκες, κάπως παλλικαράδες, φημισμένοι στὴν κάθε γειτονιά. Στὸ δρόμο αὐτοὶ ἔπρεπε ν' ἀποφύγουνε φορατζῆδες κι ἀστυνομικοὺς ἢ μὲ τὸν ἀέρα τους ἢ μὲ τὸ μπαξίσι. Αὐτὰ βέβαια τὰ κατάλαβα πιὸ μεγάλη. Ὡστόσο ἀπ' τὰ πρῶτα πράγματα ποὺ σημειωθήκανε στὴ μνήμη μου μὲ εἶρμό εἶναι καὶ τὸ νόημα τοῦτο τοῦ κρυφοῦ ἢ φανεροῦ ἀνταγωνισμοῦ μὲ τοὺς Τούρκους.

Ἐπίσης μέσα στὸ χειμῶνα, πρωτῆ-πρωτῆ περνοῦσε ὁ Τοῦρκος σαλεπιτζίης, ἔκραζε μονολεχτικὰ καὶ κάπως ἐπίσημα «Σαλέπ». Χωρὶς παινέματα. Καὶ πάλι ἔτσι ἀόρατος περνοῦσε μὲ τὴ νύχτα κι ὁ Τοῦρκος νυχτοφύ-

λακας, ὁ «Πεσβάντης» χτυποῦσε τὸ σιδερένιο του ραβδί στὸ λιθόστρωτο, ἕνας χτύπος διπλός «ντούπ-ντούπ» πὺ ἀντιλαλοῦσε στὸ ἄδειο σοκάκι κι ὡς μὲς στὴ θαλπωρὴ τῶν κρεβατιῶν μας. Παραπάνω ἀπὸ 5-6 φορές δὲ θὰ τὸν ἄκουσα, στὴν ἡλικία ὅπου μᾶς κοιμίζανε νωρίς-νωρίς κι ἦταν ὁ ὕπνος μας ἤσυχος κι ἀδιάκοπος. Ἀλλὰ διατηρῆται κι ὁ ἦχος αὐτὸς καθαρὸς σὰ νὰ πρόλαβα κανένα σπάνιο ἐξαφανισμένο πουλί.

Πρὶν τελειώσω τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς πουλητάδες σημειῶνω ἕνα σύστημα πὺ εἶχαν τότε στὰ σπίτια γιὰ νὰ βαστοῦνε λογαριασμό, ἐπειδὴ πολλοὶ μικροῦμποροι καὶ παραγυιοί, ἀλλὰ καὶ πελάτες ἦταν ἀγράμματοι, τὴν τσέτουλα. Δηλαδή μιὰ βέργα ἴσια, ὡς μισὴ πήχυ κομμένη στὰ δύο, κατὰ μᾶκρος, ὅπου μὲ σουγιά κάνανε στὰ δύο τῆς κομάτια μιὰ κοψιὰ ἢ περισσότερες, γιὰ ἕνα ἢ περισσότερα ψωμιὰ ὅταν φουρνίζανε, ἔπειτα τὸ ἕνα σκέλος τὸ βαστοῦσε ὁ πελάτης τ' ἄλλο οἱ ἔμποροι, συμφωνοῦσανε κάθε μέρα καὶ στὸ τέλος τῆς ἐβδομάδας πληρώνανε.

Μέσα στὴ Σμύρνη λοιπόν, καθὼς εἶπαμε, τὰ εὔπορα σπίτια τῶν χριστιανῶν δὲν εἶχανε καθόλου ἐπαφές μὲ Τούρκους. Κι ὅλο τὸ προσωπικὸ ἦταν πάντα χριστιανικό.

Τὸ καλοκαῖρι ὅμως παραθερίζαμε σὲ διάφορες ἐξοχές. Ἡ μᾶλλον δὲν ἦταν καὶ τόσο διάφορες, κάθε οἰκογένεια πήγαινε στὸ καθωρισμένο μέρος ἄλλοι σὲ παραθαλάσσιο ἄλλοι σὲ μεσόγειο, ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ. Τὸ ἐξοχικὸ πὺ θυμᾶμαι ἦταν σ' ἕναν λόφο. Γύρω-γύρω ἐλαιῶνες. Στὴν πεδινὴ ἔκταση ἀπ' τὴν ἀκρογιαλιὰ ὡς τὸ λόφο εἶχε περβόλια. Κάτω ἀπ' τὸ λόφο ἦταν ἕνα μεγάλο περβόλι τοῦ Χότζα τῆς περιοχῆς καὶ παρακεῖ τὸ τζαμί πὺ ἐβγαίνει στὸ μιναρὲ κι ἔψελνε. Εἶχε μέσα στὸ περβόλι μαγγανοπήγαδο, ἀκούαμε τὸ χτύπο τῶν σιδερικῶν ἅμα δούλευε καθὼς κι ἕνα τρίξιμο λυπητερὸ πὺ κάναν τὰ ξύλα.

Ὁ Χότζας εἶχε πολλὰ παιδιά, ὅλα ντυμένα μὲ μακριὲς ποκαμίσεις ριγωτές, τ' ἀγόρια μὲ φεσάκι στὸ κεφάλι, τὰ κοριτσάκια μὲ πολλὲς πλεξοῦδες. Ἐνα ὄνομα θυμοῦμαι τοῦ Γιουσούφ, ἦτανε 13-14 χρονῶν, ἡ μάνα του τὸν φώναζε κάθε τόσο ἀπελπισμένα, ἔτσι ξέραμε τὸνομά του. Τὸν ἔδερνε καὶ συχνὰ κι' ὅσο τὸν ἔδερνε φώναζε κεῖνος («Ἀννάα, ἀννά») δηλαδή, «μᾶνα». Μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὶς φωνὲς καὶ τὰ καμῶματα τῶν δικῶν μας. Γιὰ τὴν ἡλικία τῆ δικῆ μας ὅμως, αὐτὸς ἦτανε ἥρωας κι ἐχθρὸς τρομερός, ἂν πλησιάζαμε παίζοντας τὸ περβόλι τους, μάζευε ὅλα

τ' αδέρφια του κι' άλλα τουρκάκια και μᾶς πετροβολούσανε. Ἐμεῖς δὲν εἶχαμε ἀκόμη μάθει τὸν πετροπόλεμο, μᾶς τρομοκρατοῦσε. Ἄν περνούσαμε ὅμως μὲ κάποιον μεγάλο τὸ περβόλι, ἂν πηγαίναμε νὰ ψωνίσουμε λαχανικά, τὰ τουρκάκια μᾶς βλέπανε ἀπὸ μακριὰ πεισματικά, ὅμως δὲ μᾶς πειράζανε. Ὅπως ἀναπλάθω τώρα τὴν κατάσταση, τοῦρκοι και χριστιανοὶ σὲ ὁμαλοὺς καιροὺς βαστούσανε κάποιο ἀλληλοσεβασμὸ ἢ τουλάχιστον τὰ προσχήματα, ἦταν ἀνάγκη οὐσιαστικὴ νὰ διατηροῦνε σχέσεις καλές. Ἀλλὰ τὰ παιδιά συχνὰ βγάζανε στὸ φανερό τὴν κρυμμένη ἐχθρότητα.

Ἄπ' τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ λόφου ὅπου τελείωνε ὁ ἐλαιῶνας κι ἄρχιζε πιά τὸ βουναλάκι μὲ κουκουναριές και μὲ πεῦκα, «Τσάμια» τὰ λέγαμε, εἶχαμε ἄλλον ἓναν Τοῦρκο γείτονα μικροκτηματία. Ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχανε παιδιά τῆς ἡλικίας ποὺ φοβούμαστε, πηγαίναμε ἤσυχα και ταχτικά δυὸ-τρεῖς φορές τὴ βδομάδα μὲ τὴ γιαγιά μου τὴν ἴδια ποὺ τοὺς συμπαθοῦσε πολὺ και ψουνίζαμε αὐτὰ τῆς ὥρας και γάλα.

Εἶχαν σκύλο φοβερό μὰ ἦταν καλὰ δεμένος, και γαύγιζε ὅσους πλησιάζανε, τούρκους και χριστιανούς, ἐξίσου —τὸ παρατήρησα. Μᾶς κάνανε μεγάλη περιποίηση, θυμοῦμαι σὰ νᾶναι τώρα μιὰν ἐπίσκεψη ποὺ τοὺς κάναμε πιὸ ἐπίσημη γιὰ τὸ «μπαϊράμι» τὴν ἑορτὴ τους και τὸ «τους» αὐτὸ πολὺ τονισμένο και ξεχωρισμένο ἀπ' τὸ «μας». Ὅμως ἐγὼ ἤμουνα ξεσηκωμένη, ἢ περιέργεια κι' ἢ χαρὰ μου ἀσυγκράτητη. Μᾶς θρονιάσανε μέσα στὸ σπιτικό, σὲ χαμηλοὺς σοφάδες, τὶς ἄλλες φορές φέρνανε χαλάκια και σκαμνάκια στὴ μουριὰ τῆς αὐλῆς τους. Ὑστερα φέρνανε κάτι σερμπέτια και γλυκὰ τοῦ ταψιοῦ μὲ λάδι βαρὺ και πολὺ μέλι, τὰ μασοῦσα μὲ πολὺ κόπο κι' ἢ γιαγιά μου παρακολουθοῦσε ἀνήσυχα. Τότε ξύπνησε κι' ἢ ἐθνικὴ συνείδηση μαζὺ μὲ τὴν ἀσυνείθιστη γεύση. Τὸ κέφι μου ἔγινε φοβερὴ ἀγωνία. Καὶ μετὰ τὴν ἐπίσκεψη ὁ πατριωτισμὸς ἔκανε τὸ τούρκικο μπουρέκι σύμβολο μισητό, μὲ πειράζανε ὡς κι' οἱ μεγάλοι μ' αὐτό.

Ὁ γέρο νοικοκύρης βέβαια δὲν κάθησε ποτὲ μαζί μας. Ἦταν πολὺ σεβάσμιος και ὠραῖος μὲ κάτασπρα γένια και χαμηλὸ σαρίκι, ὅλοι τὸν ἀγαπούσανε, πάντα ἔβαζε και κάτι παραπάνω, τὸ «μπερκέτ» σ' ὅτι ψουνίζαμε. Ἴσως γι' αὐτὸ και τὸν ἀγαπούσανε.

Εἶχαν κι ἓναν γυιὸ Τζεμάλ, ἀγαθὸ πλάσμα, λειψὸ στὸ μυαλό,

φοροῦσε μιὰ φαρδιά κιτρινωπή βράκα, τὸν περιγελοῦσαμε ἀλλὰ κι ἀπὸ κοντὰ τὸν τρέμαμε. Εἶχαν καὶ μιὰν Ἀραπίνα «δούλα», ὅπως λέγανε, ἄλλο εἶδος γοητεία κι αὐτή, ὅταν τὴν ἀντίκρυζα ἔμενα σὰ ζαλισμένη, τόσο ἀπίστευτο καὶ χαρούμενο θέαμα ἦταν στὰ μάτια μου ἢ ὄψη της, τὰ λαμπερά της δόντια. Ἔλεγα κάθε φορά «θὰ φανῆ; δὲ θὰ φανῆ;» μιὰ περιέργεια μπερδεμένη καὶ μὲ τὸ παιχνίδι «πῆγε στὴν Πόλη; εἶδες Ἀράπη;».

Δὲ θυμοῦμαι ἄλλες γνωριμίες ἢ ἔστω ἐπαφές οἰκογενειακές μὲ Τούρκους.

ΚΕΙΜΕΝΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

*Πῶς ἄρχισε ἡ ἐγκατάσταση**

Μοῦ δόσαν διαταγὴ γραπτὴ νὰ πάω μέσο Σπάρτης καὶ Νομαρχίας στὸ χωριὸ ΚΑΣΤΑΝΙΑ στὸν Ταῦγετο, στὴ ΒΔ του πλαγιά καὶ νὰ ἐφαρμόσω σύμφωνα μὲ τὸ Νόμο τὴ διαδικασία γιὰ σύμπτυξη προσφυγικῆς ἀγροτικῆς Κοινότητας καὶ τὴν ἐγκατάστασή τους στὰ χτήματα τῆς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ποὺ εἶχαν ἀπαλλοτριωθεῖ – Οἱ πρόσφυγες ἦταν Πόντιοι ἀπ' τὴν κωμόπολη Λιβερὰ, κοντὰ στὴν Τραπεζοῦντα.

Εἶχα μόλις προσληφθεῖ μὲ πτυχίον γεωπόνου στὸν αὐτόνομο ὀργανισμὸ «ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ - ΕΑΠ».

Οἱ ξεριζωμένοι πρόσφυγες πολλές φορές, σὰν ἀπὸ ἔνστικτο ἀναζητοῦσαν περιοχὴ νὰ μοιάζει μὲ τὴ δική τους. Οἱ Λιβεριῶτες φτάσαν ἔτσι ἀνιχνεύοντας, φέρανε στοιχεῖα στὸ Ὑπουργεῖο ἔγινε ἡ ἀπαλλοτρίωση. Δὲν κυριαρχοῦσε πολὺ γραφειοκρατία τότε. Πολλὰ τὰ συμφέροντα μεγάλα καὶ μικρά, μὰ καὶ οἱ νόμοι ἐπαναστατικοί.

Ἐμένα ὡς κοπέλλα μὲ εἶχανε στείλει κι ἄλλοῦ οἱ προϊστάμενοι, κε περιέργεια πῶς θὰ τὰ βγάλω πέρα. Εἶχανε ὅμως βεβαιότητα –τῶμαθα ὕστερα– πῶς δὲ θὰ «μὲ μπλέξουν» σὲ προνομιακές πρόχειρες λύσεις, εἶχα ὑποστηρίξει 2-3 φορές καὶ τοὺς ντόπιους ἀκτήμονες καὶ κτηνοτρόφους.

* Τὸ κείμενο δὲν φέρει χρονολογικὴ ἔνδειξη – ἀναφέρεται στὴ μετὰ τὸ 1922 περίοδο, ἀλλὰ πιθανὸν νὰ γράφτηκε ἀρκετὰ ἀργότερα. Ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο Λένας Σαββίδη. Καὶ ἐδῶ κρατήσαμε τὴν ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου.

Ὁ Νομάρχης ὅταν παρουσιάστηκα μὲ κύταξε καλά-καλά, κύταξε τὴ διαταγὴ καὶ μ' ἔστειλε ἀμέσως μὲ τὸ ὑπηρεσιακὸ Φορντάκι στὴν Καστανιά.

Ἐφτασα καὶ μπῆκα πρῶτα στὴν αὐλὴ τοῦ Μοναστηριοῦ, σπουδαῖο χτίσμα σὰν κάστρο, μαθεύτηκε ἀμέσως πὼς ἔφτασε ὑπάλληλος, μαζευτῆκαν ἀρκετοὶ πρόσφυγες Πόντιοι καὶ μερικοὶ ντόπιοι διάβασαν ὄρθια τὴ διαταγὴ γιὰ ἴδρυση συνοικισμοῦ καὶ συμφωνήσαμε νὰ εἶναι ὅλοι ἐδῶ τὴν ἄλλη μέρα πρωτῆ.

Τὴ νύχτα μὲ φιλοξενήσανε σὲ καποιανῆς χήρας τὸ φτωχικὸ καὶ τὸ πρωτῆ βρεθήκαμε πάλι στὸν αὐλόγυρο τῆς Μονῆς, Προεστοὶ Πόντιοι, ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν. Ἐπρεπε καὶ ἦταν παρόντες 40.

Τότε πρὶν ἀρχίσει ἔλεγχος, ὁ Ζαχαρίας γραμματέας τῆς Λιβεραῆς τοῦ Πόντου προχώρησε, ἀράδιασε πάνω σ' ἓνα πεζοῦλι 2-3 τεφτέρια, σφραγίδες, κόλλες γραμμένες. Τὰ ξετύλιξε ἀπὸ ἓνα σκοῦρο, ὑφαντὸ μαντήλι, τὰ βαστοῦσε κατάστηθα. Κι ἀμίλητος. Μοῦ ἐξηγήσανε οἱ ἄλλοι πὼς ἡ φωνή του ἔσβυσε ἀπ' τὸ ξύλο τῶν ζανταρμάδων ποὺ ἀνοίγανε ὅσα πέρνανε μαζί τους φεύγοντας οἱ πρόσφυγες. Αὐτὸς μὲ τὸ μπογαλάκι ἀγκαλιά, τόσφιγγε καὶ τὸ ἔκρυβε ὥσπου ἓνας τὸν βαρέθηκε τὸν σιχτίρισε τοῦ τὰ κλώτσησε, τ' ἄρπαξε αὐτὸς κι ἔφτασε τοὺς ἄλλους.

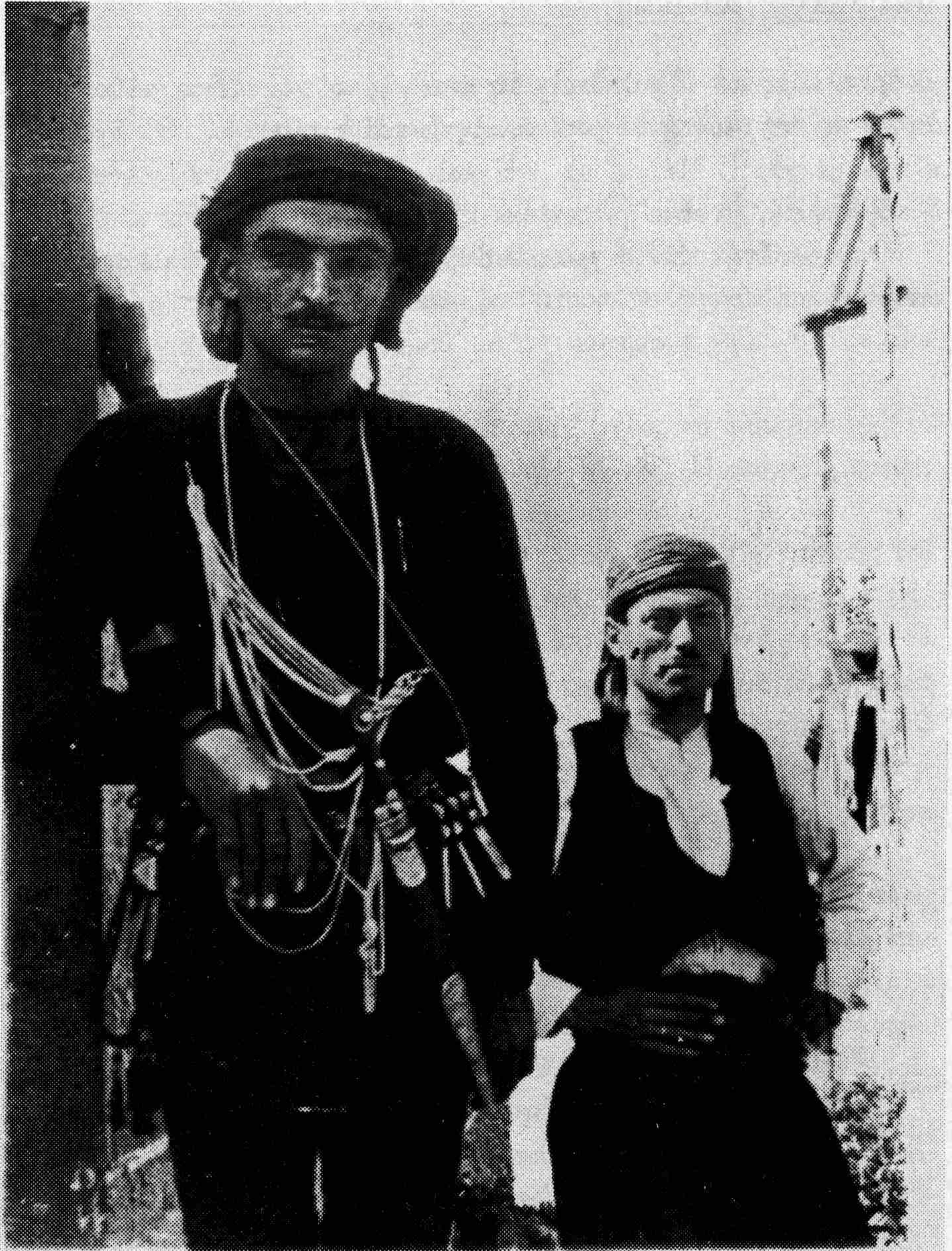
Ὅπως τὰ βλεπα καὶ γὼ ἔτσι ἀραδιασμένα πάνω στὶς πέτρες, ἡ φωνή μου κομμένη. Λίγο-λίγο, μετὰ πολλὰ χρόνια κατάλαβα πὼς τέτοια ἐπιμονή, τέτοιος πόνος γιὰ κάποιο σημάδι, κάποιο κειμήλιο, τὸ ἔχουνε γιὰ νὰ πιαστεῖ συνέχεια ὄχι ἀπλὸ ἐνθύμιο. Συγκροτήθηκε λοιπὸν ἐκεῖνο τὸ πρωτῆ σύμφωνα μὲ τοὺς Νόμους 19-IX-24 καὶ 22-V-26 ἢ Ν. Λιβερά, ὑπογράφανε οἱ ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν, οἱ 40 κι ἐγώ.

Ἦστερα κατεβήκαμε στὰ χτήματα τοῦ κάμπου, ξερικὰ καὶ ποτιστικά. Τα ἔχανε σημαδεμένα οἱ πρόσφυγες μὲ πέτρες καὶ πασάλους, ὀνομάσανε τὰ ποτιστικά «τ' ἀπαραίτητα», δηλαδὴ ὁ κλῆρος θὰ περιλάβει δυὸ κατηγορίες.

Περιδιαβάσαμε 2-3 ὥρες, αὐτοὶ σὰ νὰ τοὺς πέρασε ἰδέα πὼς θὰ γίνεи καὶ διανομὴ μουρμουρίζανε, βαθιὰ λάζικα, μὲ στραβοκυττάζανε. Πάω καθίζω στὴ ρίζα μιανῆς ἐλιᾶς, ξοπίσω αὐτοί. «Τὰ λιόδεντρα δὲν τὰ πέρνει ἀπαλλοτρίωση, τὸ ξέρετε» εἶπα. Τὸ ἀστεῖο δὲν ἔπιασε καθίσανε γύρω-γύρω χάμω, ἀγέλαστοι. «Δὲν πιστεύω, λέω, νὰ βάλατε στὸ νοῦ σας πὼς

μέ δρασκελιές και μέ παλούκια μετριέται γῆς και μοιράζεται κιάλας. Ἐγὼ ἀπόψε κιάλας φεύγω, θὰ ρθειῖ συνεργεῖο και τοπογράφος. Θὰ βγοῦνε οἱ κλήροι σὲ χαρτί. Μπορεῖ νὰ βγεῖ και σχεδιάγραμμα τοῦ συνοικισμοῦ, διπλῆ δουλειά, θὰ εἶναι γιὰ καλό».

Ἄπως κι ἔγινε. Σ' ἓνα χρόνο 2-3 ἄλλες φορές ποὺ πῆγα μέ φιλοξενήσανε στὸ συνοικισμό.

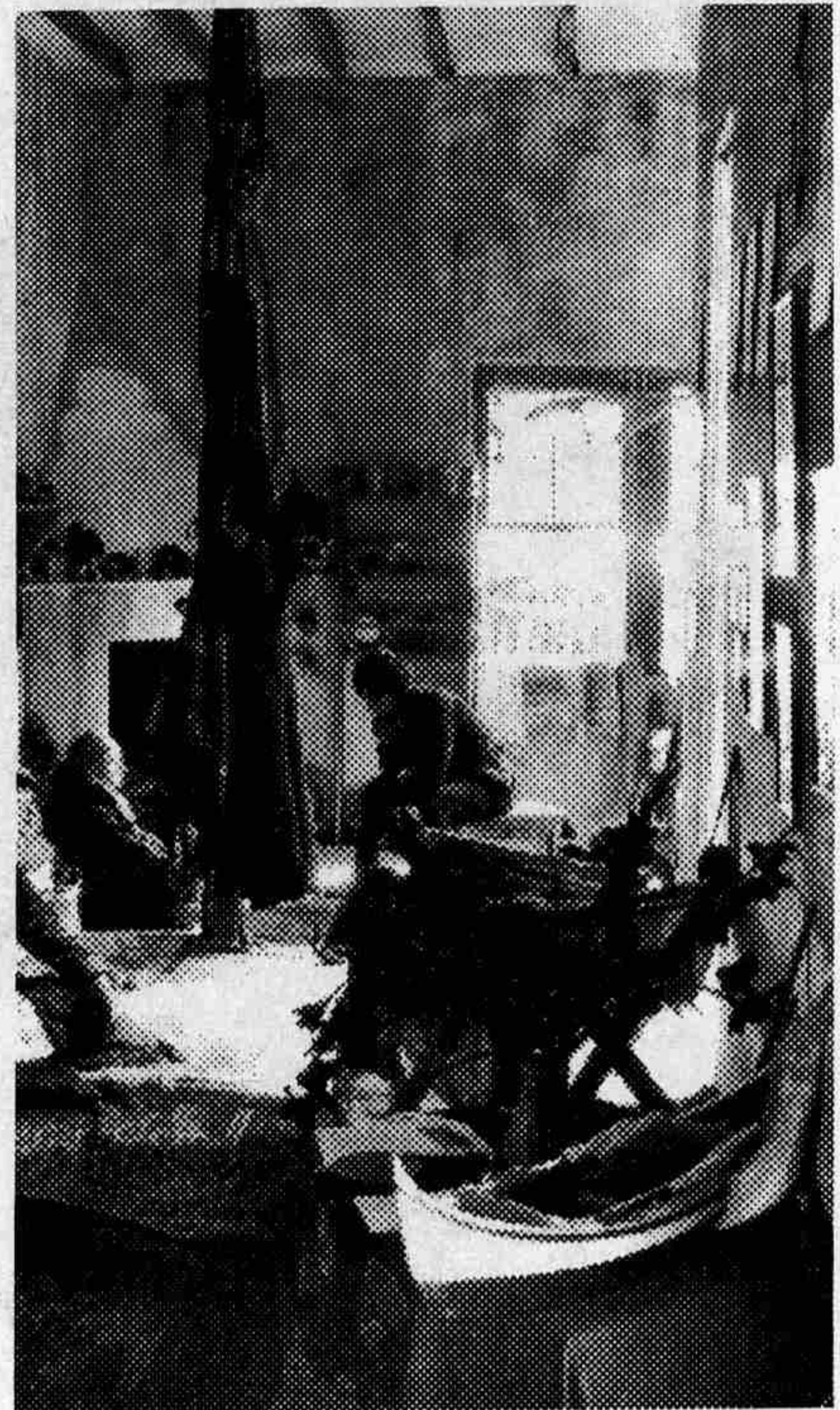
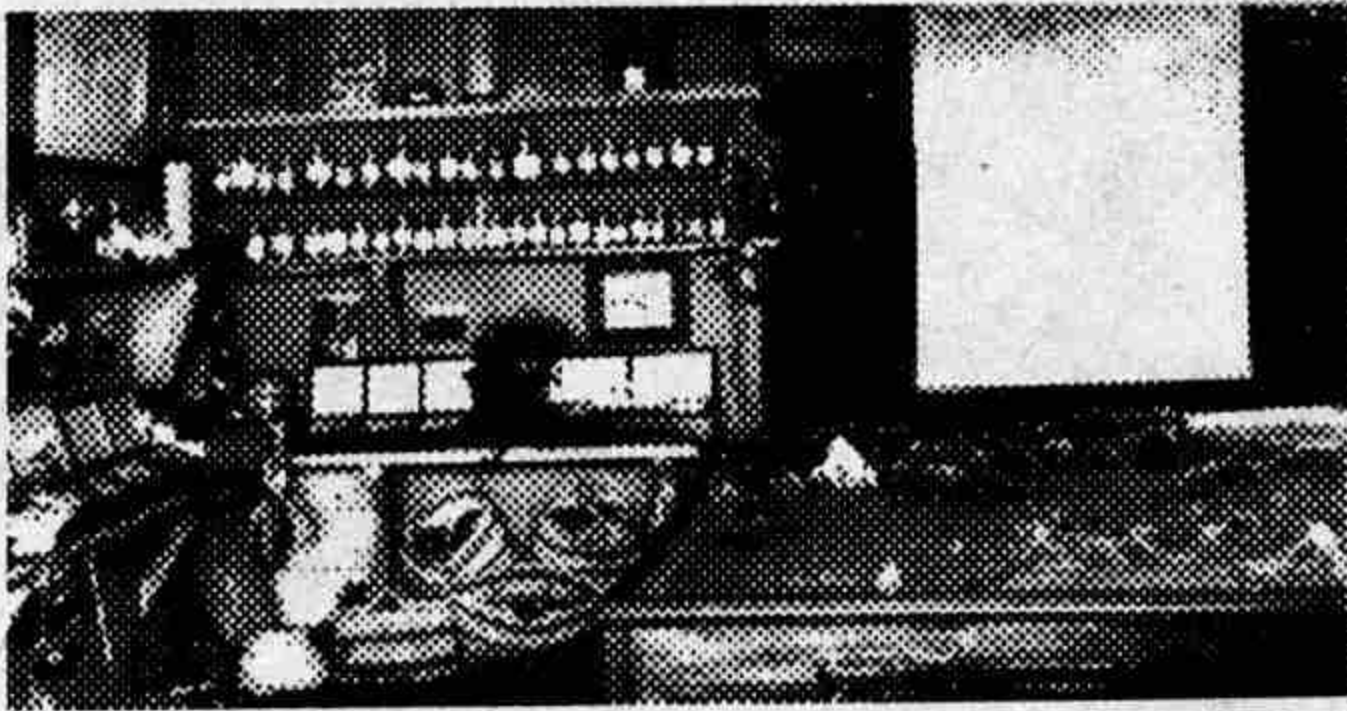
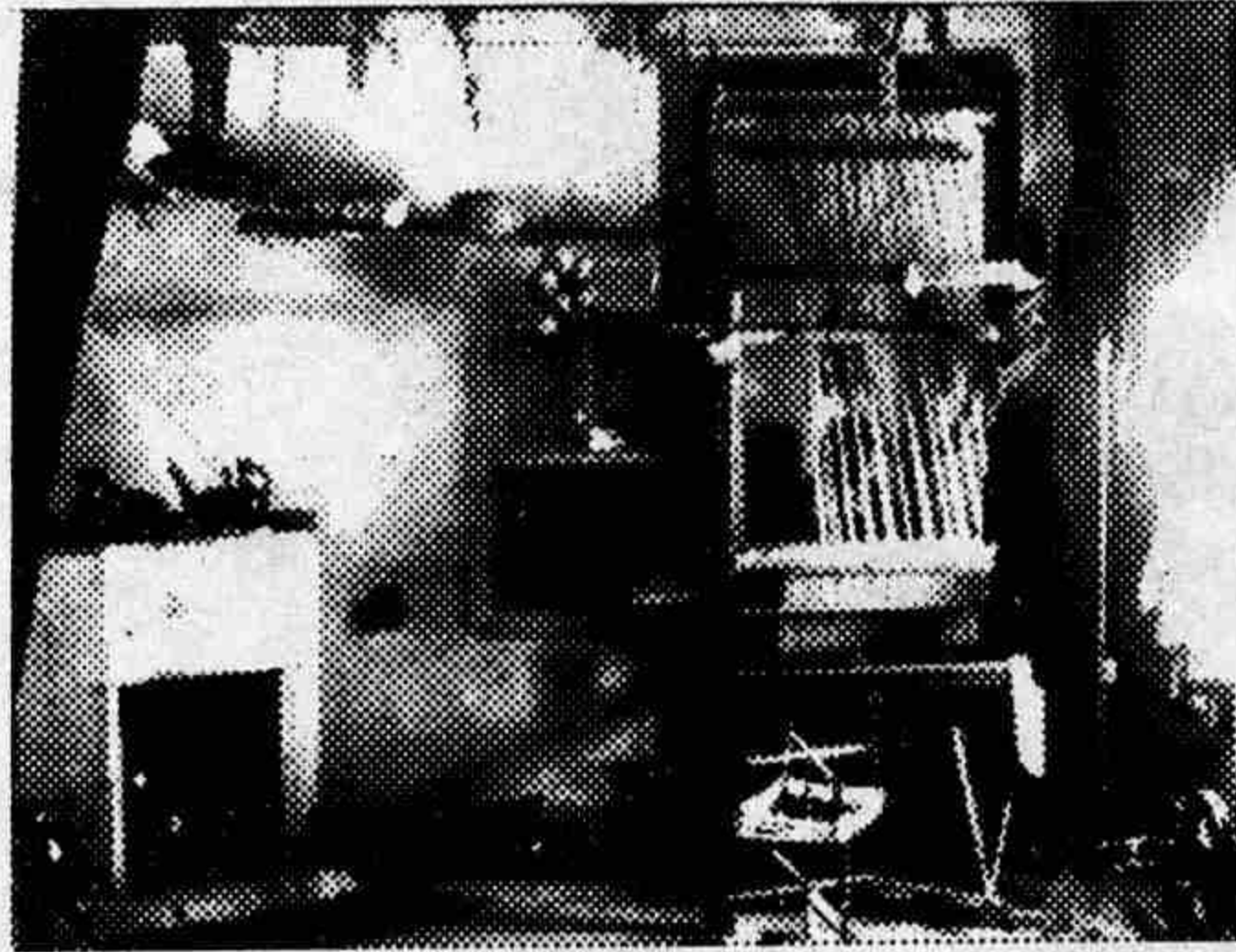
1. Τὸ συναπάντημα Μερλιέ-Σικελιανῶν φέρνει καὶ ἓνα Πόντιο στὶς Δελφικὲς γιορτὲς μέσα στὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τῆς τρισχιλιετοῦς συνέχειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ (1927-1930). Φωτογραφίζει ἡ Ἑλλη Παπαδημητρίου. [Αρχεῖο Λένας Γ. Σαββίδη]

2. Σμύρνη 1896: Ο πατέρας τῆς Ἑλλης, Στέλιος Παπαδημητρίου

3. Μέσα δεκαετίας τοῦ 1920, Ἐπιτροπή Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων:
Δεξιά, ἡ Ἑλλη στήν ὀρεινή ἐλληνική ὑπαιθρο

4. «Έκθεση στη Γενεύη 1928-1930 με προϊόντα βιοτεχνίας, ένδυμασίες, φωτογραφίες, στατιστικές τῆς Ἀποκατάστασης τῶν Προσφύγων –ζωντανή συνέχεια τοῦ βιβλίου *Établissement des réfugiés en Grèce*– ὑπὸ τὴν αἰγίδα Κοινων. Ἐθνῶν εἶχε τόση ἐπιτυχία ὥστε πρὶν διαλυθεῖ ἡ ΕΑΠ, Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, ἀποφασίστηκε καὶ ἰδρύθηκε ἡ Ἐταιρία Ἑλληνικὲς Τέχνες γιὰ τὴ συνέχεια καὶ ἀνάπτυξη τῶν βιοτεχνιῶν»